

УДК 343.98

Володимир Гірук,*здобувач кафедри криміналістики та судової медицини
Національної академії внутрішніх справ*

ТАКТИЧНІ РИЗИКИ ПІД ЧАС ДОПИТУ МАЛОЛІТНІХ ПОТЕРПІЛИХ ВІД НАСИЛЬНИЦЬКИХ ЗЛОЧИНІВ

Стаття присвячена дослідженню проблем використання під час допиту прийомів, що містять у собі тактичний ризик, в умовах конфліктної ситуації та протидії розслідуванню. Автор, вивчаючи думки науковців, визначає специфіку застосування тактичного ризику під час провадження допиту малолітніх потерпілих від насильницьких злочинів.

Ключові слова: допит, малолітній потерпілий, насильницький злочин, тактичний прийом, тактичний ризик, конфліктна ситуація.

Постановка проблеми. Щодо формування тактики допиту малолітніх потерпілих від насильницьких злочинів слід наголосити на необхідності реалізації слідчими усього наявного комплексу тактичних прийомів з метою з'ясування всіх обставин вчинення кримінального правопорушення. Одним із дієвих і водночас небезпечних засобів встановлення істини у кримінальному провадженні в цьому разі є застосування під час допиту тактичного ризику, вміле використання якого допомагає формуванню правдивих показань.

Загальновідомо, що ризик є складовою частиною роботи слідчого, оскільки зацікавлені особи завжди чинять протидію розслідуванню [1, с. 163-164]. Так, на думку О. Ю. Булукува, під час розслідування різних видів злочинів, особливо на початковому етапі, виникає необхідність приймати рішення в умовах тактичного ризику, оскільки здебільшого слідчий відчуває брак доказової та орієнтуючої інформації, одержання якої пов'язано з певними труднощами, що, власне, й зумовлює цей брак. Це пояснюється тим, що прийняття рішення в умовах невизначеності приводить до того, що передбачити заздалегідь наслідки його прийняття майже неможливо, і зазначене не може влаштувати особу, яка приймає рішення. У такому разі у слідчого завжди повинна бути альтернатива в прийнятті рішення, яка є структурним елементом тактичного ризику і дозволяє оцінити з точки зору позитива наслідки прийняття того чи іншого рішення [2, с. 70].

Таким чином, необхідність досягнення таких цілей, як розслідування злочину, одержання правдивих показань, виявлення необхідних доказів і інших відомостей, що мають значення для встановлення істини, і спону-

є суб'єкта вдаватися до тактичного ризику. Ці цілі набувають для особи, яка провадить розслідування, особливої значимості, а наявність шансів домогтися успіху активізує її розум, кмітливість, спрямовуючи їх на пошук шляхів успішної реалізації цієї можливості. Позитивний результат, на одержання якого спрямовані зусилля суб'єкта, який ризикує, трансформуючись у його свідомості у вигляді певної цінності, вимагає точного співвіднесення результату з тими способами й можливостями, які розглядаються як альтернативи його досягнення [3].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Загалом, оптимальне використання тактичних прийомів передбачає дослідження проблеми тактичного ризику, постановка якої у криміналістиці припадає на середину 70-х рр. [4]. Одним із перших, хто надав визначення тактичного ризику, був Г. О. Зорін, який розуміє його як діяльність або бездіяльність із приводу розслідуваного злочину, спрямовану на мету, обтяжену об'єктивною імовірністю її недосягнення, усвідомлену певною особою, що припускає альтернативний результат (успіх або неуспіх) [5, с. 202].

Науковий інтерес представляє погляд Л. Я. Драпкіна, який наводить два варіанти ризикованої ситуації, що існує в процесі розслідування. Перший, на думку науковця, характеризується тим, що стан речей, який складається, дійсно є ситуацією тактичного ризику і оцінюється саме так: в її рамках досвідчений слідчий може прийняти рішення, яке разом з очікуваним результатом може рівною мірою спричинити так званий «негарантований результат». Другий варіант полягає в тому, що відсутність професіоналізму і справжнього досвіду, недостатні аналітичні здібності слідчого призводять до усвідом-

лення реальної ситуації тактичного ризику як простої і неризикованої. Подібна помилка в попередній оцінці може спричинити ще більші негативні наслідки, ніж вибір неоптимального способу дій у разі правильно усвідомленої ситуації тактичного ризику, оскільки вони посилюються чинником раптовості, психологічною невідповідністю до нього слідчого [6, с. 9].

У криміналістичній літературі тактичний ризик визначають як поведінку слідчого в умовах дефіциту інформації, коли в його розпорядженні є тактико-криміналістичні засоби, які дають можливість отримання певної доказової і орієнтуючої інформації, при цьому слідчий бачить можливість їх вибору, зважаючи, відповідно до оцінки слідчої ситуації, найбільшу ефективність вибраного тактико-криміналістичного засобу (найменший негативний результат впливу) [7, с. 172]. Автор поділяє думку В. П. Гмирко, який визначає тактичний ризик як морально зумовлений і усвідомлений, логічно і психологічно обґрунтований спосіб дій слідчого, спрямований на досягнення позитивного результату в слідчих ситуаціях, що характеризуються невизначеністю розвитку причинно-наслідкових зв'язків і містять реальну загрозу отримання несприятливого для розслідування результату за відсутності однозначно позитивної альтернативи [8, с. 13]. Слушною є думка Л. Я. Драпкіна, який визначає ситуацію тактичного ризику як специфічне співвідношення між можливими способами дій слідчого, кожен з яких не гарантує обов'язкового досягнення наміченої мети, і ймовірними результатами їх майбутньої реалізації [9, с. 135].

Метою статті є розкриття поняття тактичного ризику, а також окреслення змісту і особливостей застосування тактичного ризику під час допиту малолітніх потерпілих від насильницьких злочинів.

Виклад основного матеріалу. Якщо розглядати застосування тактичного ризику під час проведення таких слідчих дій, як допит, можна констатувати, що тактичний ризик у цьому разі полягає в можливості отримання допитуваною особою уявлення про наявну в розпорядженні слідчого інформацію. Цей ризик слід називати непрямим; він має відносний характер: в тому разі, коли з метою безпосереднього впливу на допитуваного слідчий надає йому незначний обсяг інформації, наявної в розпорядженні, розраховуючи на отримання повних, всебічних і достовірних відомостей, ризик слід оцінювати як мінімальний. Тому більший тактичний ризик полягає в застосуванні тактичних прийомів, заснованих на логіці, ніж тактич-

них прийомів, в основі яких лежить емоційний вплив. Застосування перших вимагає від слідчого залучення допитуваної особи до спільного аналізу наявних у кримінальному провадженні відомостей [7, с. 171].

Ми поділяємо думку про те, що тактичний ризик необхідно розглядати за умови наявності певної слідчої ситуації, у якій приймається рішення, та її складності. Це пояснюється тим, що негативні наслідки прийняття рішення в простій ситуації настають через непродумані та хибні дії слідчого, а не внаслідок ризику, який у цьому разі є мінімальним. За своєю сутністю тактичний ризик є закономірним компонентом розслідування, специфіка якого робить прийняття рішень в умовах тактичного ризику типовим явищем. Однак не можна стверджувати, що тактичний ризик притаманний будь-якій ситуації прийняття рішення. Існування такого підходу занижує вимоги, що ставляться до особи, яка приймає рішення, стосовно наслідків його прийняття, нібито надає їй «право на помилку». Ситуації прийняття рішення, коли особа, яка його приймає, розраховує тільки на позитивний результат своїх дій, відкидаючи будь-які можливі негативні наслідки, є ситуацією, у якій ризик відсутній взагалі. Це пояснюється тим, що у разі прийняття рішення в умовах тактичного ризику завжди існує можливість «програшу», і ця ймовірність є невід'ємною частиною інформаційної моделі тактичного ризику [2, с. 68].

Теорії ризику, по суті, притаманний конфлікт. Тактичний ризик являє собою не що інше, як вимушене входження у конфліктну ситуацію. Саме в конфліктній ситуації, ситуації ризику, слідчий мобілізує свої можливості для подолання негативної позиції свого супротивника. Самі поняття «тактика», «тактика ризику» припускають наявність протистояння, боротьби, однак такої боротьби, в якій з боку слідчого і суду допустиме застосування лише правомірних методів і засобів, які спрямовують весь процес розслідування на встановлення об'єктивної істини у справі [10].

У цьому сенсі заслуговує на увагу позиція М. Є. Шумила, який вважає, що ризик є правомірним, якщо: 1) він передбачений кримінально-процесуальним законом; 2) спрямований на попередження, припинення злочину або отримання доказів у кримінальному провадженні; 3) слідчий чи прокурор мають фактичні дані, які з певним ступенем вірогідності вказують на можливість досягнення мети слідчої дії; 4) запізнення з проведенням слідчої дії може призвести до скоєння злочину, знищення або переховування документів чи предметів, що можуть бути доказами у кримінальному провадженні [11, с. 204].

Аналізуючи погляди науковців, можна зробити висновок, що більшість вчених справедливо розглядають ризик у прив'язці до слідчої ситуації. Найбільш часто до тактичного ризику вдаються в конфліктній ситуації, однак іноді він може бути використаний і в безконфліктній ситуації. Останнє відбувається в тому разі, коли слідчий не має даних про наявність у особи тієї чи іншої інформації і не передбачає її існування. Тут може бути ситуація так званої проби або тесту на наявну інформацію в особи. Нерідко в таких випадках постановка окремих питань, що створюють враження про знання слідчим багатьох обставин події злочину, або пред'явлення речових доказів, оголошення висновку експертизи може дати позитивний ефект. Однак тактичний ризик, як правило, використовується в конфліктній ситуації, коли має місце протидія осіб у ході процесуального спілкування. Така протидія може виступати в двох найбільш типових формах. Перша з них – це активна протидія, яка виступає у вигляді брехні, обмови, самообмови, зміни показань, висування версії, протилежної версії слідчого, вимоги призначення експертиз, допиту певних свідків і т. д. Більш складною є так звана пасивна протидія, яка виступає в таких формах, як замовчування відомих фактів, відмова від спілкування з різними причинами, симуляція хвороби, посилення на провали в пам'яті і інше [12, с. 56]. Сама така пасивна протидія має місце під час допиту малолітніх потерпілих від насильницьких злочинів і змушує слідчого використовувати тактичний ризик.

Водночас тактичний ризик може проявляти себе в чотирьох формах: ризик проведення самої слідчої дії; ризик вибору того чи іншого тактичного прийому в ході провадження слідчої дії; ризик вибору місця, часу і порядку проведення слідчої дії; ризик заміни даної слідчої дії іншою слідчою дією [13, с. 10].

З позиції В. Є. Богинського, уявлення про настання негативних наслідків як одного з варіантів застосування ризику дозволяє слідчому не бути неозброєним і розгубленим у певній ситуації [14, с. 35].

Разом із тим прагнення мінімізувати ризик може не увінчатися успіхом, і дії слідчого призведуть до негативного результату. Тоді виникає проблема нейтралізації негативних наслідків тактичного ризику з мінімальними втратами для інтересів слідства. Маючи на увазі багатоваріантність ситуацій, що виникають при цьому, можна дати лише загальні рекомендації вирішення даної проблеми. У цьому разі слідчому потрібно: 1) ретельно проаналізувати весь хід «ризикованої» дії і встановити момент «повороту

до гіршого», коли вже не можна запобігти настанню негативного результату; 2) визначити, які помилки були допущені, з'ясувати їх причини, змоделювати розвиток ситуації за умови їх усунення; 3) заново проаналізувати всю вихідну інформацію і переоцінити її; визначити комплекс заходів з виправлення помилок та недопущення їх надалі; 4) дослідити ситуацію на основі нової стратегії розслідування та розробити нові прийоми слідчих дій, необхідність у проведенні яких залишилася [15].

Негативні результати застосування тактичного ризику можуть бути наслідком не досить чіткого аналізу ситуації зміни поведінки допитуваного в процесі допиту (зміна психічного стану), неправильний вибір часу для застосування прийому, пов'язаного з тактичним ризиком, неправильне визначення можливого впливу інформації тощо. Ступінь тактичного ризику щодо настання несприятливих наслідків визначається також тим, яким обсягом доказів володіє слідчий і чи дозволяють наявні докази змусити допитуваного дати правдиві показання [16, с. 167].

Вивчення думок науковців дає змогу зробити висновок, що під час допиту малолітніх потерпілих від насильницьких злочинів застосовувати тактичний ризик слід у крайніх випадках, оскільки малолітні особи можуть поводити себе не прогнозовано, спонтанно і схильні до фантазування. Якщо протиріччя в показаннях малолітніх потерпілих можна усунути іншими засобами та методами, то застосування тактичного ризику під час допиту недоцільне і слідчий повинен відмовитися від його використання.

У ситуаціях, коли слідчий все ж таки приймає рішення про застосування зазначеного тактичного прийому, то специфіка допиту малолітніх осіб в умовах тактичного ризику визначається таким:

1) тактичний ризик може сприяти отриманню важливих доказів, посилення на свідчення свідків, які раніше не допитувалися, спростуванню алібі і т. п. Разом із тим тактичний ризик криє в собі загрозу втрати інформації, яка могла би бути використана надалі, а також передачі в руки потерпілого таких відомостей, які можуть бути використані в ході тактичного протистояння цими особами згодом.

У цьому разі, на нашу думку, розумний ризик передбачає особливу обережність використання таких прийомів, що містять у собі тактичний ризик, як пред'явлення доказів під час допиту, особливо якщо таке пред'явлення носить несподіваний характер, або пред'явлення одразу найвагомішого

доказу чи усього комплексу наявних доказів; допит на місці скоєння насильницького злочину.

Як слушно зауважує О. М. Процюк, рекомендація одразу не пред'являти неповнолітнім найважливіших доказів є досить обгрунтованою. Таке пред'явлення може налякати допитуваного і спричинити відмову від давання показань. Неповнолітній може вдатися до самообмови чи обмови. У такому разі його показання необхідно зіставити з іншими матеріалами і звернути увагу допитуваного на суперечності, які виникли. Неповнолітньому важко одразу придумати нові пояснення, передусім, якщо його неправдиві показання придумав не він, а інші особи. Якщо ж допитуваний продовжує наполягати і за допомогою наявних доказів неможливо спростувати отриману недостовірну інформацію, то допит необхідно відкласти до отримання нової доказової інформації [17, с. 163-164; 18, с. 133-136].

Унаслідок високого ступеня навіюваності, піддатливості до впливів ззовні та інших дефектів емоційно-вольової сфери пред'явлення всієї сукупності доказів може призвести до стресового стану. Такий стан підлітка може спричинити самообмову або ж відмову від давання показань взагалі й позбавлення будь-якої можливості встановити та підтримати психологічний контакт. Докази повинні пред'являтися в наростаючому порядку і в логічній послідовності [19, с. 180].

Зауважимо, що пред'явлення одразу найвагомішого доказу виправдано тоді, коли слідчий обгрунтовано вважає, що допитуваний практично готовий дати правдиві показання, проте йому потрібний своєрідний поштовх. Пред'явлення вирішального доказу і стане таким поштовхом [20, с. 163].

Поряд із цим з особливою обережністю слід застосовувати тактичний прийом допиту на місці, де малолітній спостерігав подію, з приводу якої йому належить давати свідчення, оскільки є ризик спричинити дитині додаткову психологічну травму. Асоціація місця проживання з пережитими травмами може мати місце втрати у дитини почуття безпеки та спричинити шкоду психологічному здоров'ю дитини. Також не є правильним допитування дитини вдома, якщо дім, де проживає дитина, одночасно є місцем скоєння стосовно неї злочину. Взагалі необхідно уникати опитування дитини на місці скоєння злочину, оскільки сама навколишня обстановка може викликати у дитини сильні негативні емоції, відчуття страху, дитина може почати плакати і взагалі відмовитись давати які-небудь свідчення. Несприятливе оточення під час допиту дитини впливає на пізнавальні процеси (зосередження уваги,

мобілізація пам'яті, логічне мислення, вербалізація пережитого досвіду) [21, с. 15].

2) коли в допиті бере участь законний представник із числа батьків, опікунів, тактичний ризик збільшується. Слідчому потрібно спостерігати за поведінкою, мімікою, жестикуляцією, манерами поведінки законного представника під час допиту малолітнього потерпілого. Спостережливість слідчого дозволить визначити правильність своїх дій. Професійний слідчий швидко виявляє ознаки, що свідчать про помилкові, заздалегідь підготовлені показання неповнолітнього (це можуть бути завчені розповіді, вживання виразів, невластивих даній віковій групі, та ін.). Якщо помітно, що неповнолітній дає неправдиві свідчення, то потрібно з'ясувати, що стоїть за ними: слідування обраній «легенді», негативне ставлення до слідства, загроза, почуття неправильно зрозумілого товариства, солідарності [22, с. 138].

3) Г. Г. Доспулов, аналізуючи такий тактичний прийом, як «створення слідчим певного уявлення про свою поінформованість», підкреслював, що використовувані в ході допиту відомості повинні бути абсолютно точними, інакше, повідомивши допитуваному неправильні відомості, «слідчий ризикує показати свою непоінформованість і тому тільки зміцнить рішучість допитуваного давати неправдиві показання» [23, с. 83].

4) використання тактичного ризику під час допиту може зашкодити в тому разі, коли слідчий чи прокурор не володіє знаннями з дитячої психології, не має навичок у спілкуванні з малолітніми та використовує неправомірні методи психологічного впливу (погрози, побої тощо). Консультативна допомога фахівців психологічного напрямку дозволить виключити тактичні помилки під час проведення допиту і дати об'єктивну оцінку показань малолітньої потерпілої особи.

5) варто пам'ятати, що, застосовуючи тактичний ризик, можна допустити неусувні тактичні помилки. Щодо цього ми підтримуємо думку тих вчених, які вважають, що необхідно відрізняти ризиковані рішення слідчого від рішень помилкових, таких, що гарантовано спричиняють негативні наслідки. У науковій літературі під тактичною помилкою розуміється негативний результат неправильного обрання та/або застосування тактико-криміналістичних засобів у певній слідчій ситуації, що призводить до втрати можливості виявлення і використання надалі криміналістично значущої (доказової) інформації. При цьому основною ознакою тактичної помилки є те, що вона є наслідком ненавмисного неправильного судження слідчого, оцінки ним слідчої ситуації або ненавмисної неправильної дії [24, с. 62].

Висновки.

У разі, коли складається конфліктна ситуація допиту, в умовах протидії розслідуванню слідчому доводиться використовувати тактичний ризик, він повинен враховувати загальні положення проблем тактичного ризику, а також передбачати особливу обережність використання таких прийомів, що містять у собі тактичний ризик, як пред'явлення доказів під час допиту, особливо якщо таке пред'явлення має несподіваний характер, або пред'явлення одразу найвагомішого доказу чи усього комплексу наявних доказів та допит на місці скоєння насильницького злочину.

Список використаних джерел:

1. Криміналістика: учебник / О. В. Волохова, Н. Н. Егоров, М. В. Жижина ; под. ред. Е.П. Ищенко. Москва: «Прспект», 2011. 504 с.
2. Булулуків О. Ю. Прийняття рішень в умовах тактичного ризику. Теорія та практика судової експертизи і криміналістики. Вип. 9. С. 67-72.
3. Янковий М. О. До питання про поняття та зміст тактичного ризику. URL: <http://pravoznavec.com.ua/period/article/49638/%DF#chapter>
4. Криміналістика / за ред. В. Ю. Шепітька. 2-ге вид., переробл. і допов. Київ: Концерн «Видавничий Дім «ІнЮре», 2004. 728 с. URL: <http://pravoznavec.com.ua/period/article/49638/%DF#chapter>.
5. Зорин Г. А. Криміналістический риск: природа и методы оценки. Минск: БГУ, 1990. 89 с.
6. Драпкин Л. Я. Ситуации тактического риска и эффективность расследования. Тактические операции и эффективность расследования: межвуз. сб. науч. ст. Свердловск: Изд-во Свердлов. юрид. ин-та, 1986. С. 7-9.
7. Князьков А. С. Тактический риск и тактическая ошибка: проблема соотношения. Вестник Омского университета. Серия «Право». 2011. № 3 (28). С. 169-175.
8. Гмырко В. П. Деятельность следователя в условиях информационной неопределенности в процессе расследования: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 «Уголовный процесс и криминалистика; судебная экспертиза». Москва, 1984. 20 с.
9. Драпкин Л.Я. Основы теории следственных ситуаций. Свердловск: Изд-во Уральского ун-та, 1987. 168 с.
10. Шаламов В. П. Значение следственно-го риска в тактике допроса. Молодой ученый. 2017. № 48. С. 286-289. URL: <https://moluch.ru/archive/182/46777/>.
11. Шумило М. Є. Реабілітація у кримінальному процесі України: монографія. Харків: Арсіс, 2001. 230 с.
12. Коновалова В.Е. Допрос: тактика и психология. Харьков: Консум, 1999. 157 с.
13. Драпкин Л. Я., Карагодин В. Н. Криміналістика: учебник. Москва: ТК Велбі; Проспект, 2007. 689 с.
14. Богинский В. Е. Рефлексивное управление при допросе. Харьков: Юрид. институт, 1983. 41 с.
15. Криміналістика / под. ред. О. П. Ищенко. Москва: Юристъ, 2000. URL: <http://bibliograph.com.ua/criminalistika-1/139.htm>.
16. Сажаев А. М., Мишуточкин А. Л. К вопросу о тактике допроса в конфликтной ситуации. Расследование преступлений: проблемы и пути их решений. 2016. № 3 (13). С. 164-168.
17. Процюк О. М. Кримінальна процесуальна регламентація й тактика допиту неповнолітнього підозрюваного: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ, 2017. 243 с.
18. Следственные действия (процессуальная характеристика, тактические и психологические особенности): учеб пособие для вузов МВД СССР. Волгоград: ВСШ МВД СССР, 1984. 240 с.
19. Макаренко И. А. Система тактических приемов допроса несовершеннолетнего обвиняемого с учетом следственных ситуаций и психологических свойств допрашиваемого: дис. ... канд. юрид. наук: 12. 00. 09. Москва, 2003. 221 с.
20. Процюк О. М. Кримінальна процесуальна регламентація й тактика допиту неповнолітнього підозрюваного: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ, 2017. 243 с.
21. Будзинська А. Як опитувати дитину. Порадник для фахівців, які беруть участь в опитуванні малолітніх свідків та потерпілих. W.: E.D. – DRUK-KACZMARCZYK, 2007. – 64 с.
22. Харченко С. В. Тактика проведення слідчих (розшукових) дій за участю неповнолітніх підозрюваних: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ, 2016. 237 с.
23. Доспулов Г. Г. Психология допроса на предварительном следствии. Москва: Юридическая литература, 1976. 112 с. URL: <http://yurpsy.com/files/ucheb/dospul/03.htm>.
24. Домашенко О. М. Критерії співвідношення тактичного ризику і тактичних помилок у слідчій діяльності. Web of Scholar. 2017. № 9(18). Vol. 2. С. 60-65.

Статья посвящена исследованию проблем использования во время допроса приемов, содержащих в себе тактический риск, в условиях конфликтной ситуации и противодействия расследованию. Автор, изучая мнения ученых, определяет специфику применения тактического риска при проведении допроса малолетних потерпевших от насильственных преступлений.

Ключевые слова: допрос, малолетний потерпевший, насильственное преступление, тактический прием, тактический риск, конфликтная ситуация.

The article is devoted to the investigation of the problems of using during interrogation receptions containing tactical risk in the context of a conflict situation and counteraction to an investigation. The author, studying the opinions of scientists, determines the specifics of the use of tactical risk in the interrogation of juvenile victims of violent crimes.

Key words: interrogation, young victim, violent crime, tactical reception, tactical risk, conflict situation.

